

ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОГО САМОДЕРЖАВСТВА ЩОДО ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ НАПРИКІНЦІ XVIII – XIX СТ.

Зроблено спробу показати в хронологічній послідовності розвиток законодавства Російської імперії з єврейського питання і ті зміни в правовому становищі євреїв, які він спричиняв. Аналіз основних імперських правових документів дозволяє простежити механізми регулювання правового статусу євреїв. Правове становище єврейських мас досліджується у сфері політичних прав, освіти, а також права на володіння нерухомістю та проживання на території імперії.

Ключові слова: євреї, Російська імперія, Правобережна Україна, смуга осілости, «Положення про євреїв», «Тимчасові правила».

Мельник І. В.,
Уманский государственный педагогический университет имени Павла Тычины,
г. Умань, Украина

ПОЛИТИКА РОССИЙСКОГО САМОДЕРЖАВИЯ В ОТНОШЕНИИ ЕВРЕЙСКОГО НАСЕЛЕНИЯ В КОНЦЕ XVIII – XIX В.

Сделана попытку показать в хронологической последовательности развитие законодательства Российской империи в еврейском вопросе и те изменения в правовом положении евреев, какие он вызывал. Анализ имперских правовых документов позволяет проследить механизмы регулирования правового статуса евреев. Правовое положение еврейских масс исследуется в сфере политических прав, образования, а также права на владение недвижимостью и проживание на территории империи.

Ключевые слова: евреи, Российская империя, Правобережная Украина, черта оседлости, «Положение о евреях», «Временные правила».

Melnyk Iryna,
Pavlo Tychina Uman State Pedagogical University,
Uman, Ukraine

THE POLICY OF THE RUSSIAN AUTOCRACY AGAINST THE JEWISH POPULATION AT THE END OF XVIII – XIX CENTURY

In the article the author attempts to show the historic development of the legislation of the Russian Empire in the Jewish question and the changes in the legal situation of the Jews. Analysis the main imperial legal documents can trace the mechanisms of the regulating the legal status of the Jews. The legal status of the Jewish masses is studied in the area of political rights, education, the ownership of estate and residence in the Empire.

Keywords: Jews, Russian Empire, Right-Bank Ukraine, Pale of Settlement, «The Code of the Jews», «Temporary Regulations».

В сучасній українській державі як ніколи гостро стоїть питання національних меншин. Єврейська – одна з них – в минулому відіграла знакову роль в політичному, культурному, економічному та соціальному житті на правобережних українських землях. Тому вивчення її правового становища в означений час є актуальним і необхідним.

Мета статті – вивчити правове становище єврейського населення в Російській імперії наприкінці XVIII – на початку XX ст.

Завдання дослідження полягають у вивченні процесу формування смуги єврейської осілости, аналізі основних правових документів, які регулювали життя євреїв в Російській імперії та спробі з'ясувати причини обмежувальної політики імперського уряду стосовно них.

Неприятнь до людей іудейського віросповідання в представників владної верхівки Московської, а згодом Російської держави проявлялась завжди. Починаючи від перших князів московських, євреїв регулярно виселяли з території держави і забороняли в'їзд, не дозволяючи останнім займатись традиційним для них ремеслом – торгівлею. Тому іудеї і для влади, і для населення залишались чимось на зразок terra incognita.

Перший, а потім другий та третій поділи Польщі зіткнули Російську імперію лицем до лица з мільйонним єврейським населенням, доля якого на весь подальший час існування держави перетворилась для неї у складний «єврейський вопрос».

Для Російської імперії як поліетнічного організму національне питання завжди було чи не на першому місці. І не важливо, доля якої етнічної групи вирішувалась – української, польської чи єврейської (наводимо як зразок ці народи, адже в кількісному відношенні саме вони переважали на Правобережній Україні) – двома основними інструментами, які вирішували їх долю в імперії, були асиміляція та русифікація.

Правда, про асиміляцію та русифікацію єврейської общини можемо говорити хіба з початку правління імператора Олександра II, до цього часу щодо євреїв застосовувались лише обмежувальні засоби. Такі як, наприклад, смуга постійної єврейської осілості, або, скорочено, смуга осілості.

Чому всі російські правителі так боялись євреїв, що цей страх зрештою призвів до утворення гігантської території, за східною межею якої євреям селитись заборонялось? Можливо тому, що єврей зі своєю специфічною релігією у контекст православної імперії просто не вписувався? А якщо сюди додати тезу про «обраність» єврейського народу? У такому разі великоросійському шовінізму, який у XIX ст. набирав обертів, просто не було б де розвернутись. І, наостанок, єврейське поняття вільної торгівлі остаточно б зруйнувало традиційну для імперії феодальну економічну систему, на якій трималося самодержавство.

З огляду на всі ці нюанси імперське законодавство розроблялось таким чином, аби не дати можливості розгорнутись єврейській підприємливості та ініціативності.

Щоправда, після першого поділу Польщі у 1772 р., як тільки землі Східної Білорусії, компактно заселені євреями, увійшли до складу імперії, Катерина II в дусі модного на той час освіченого абсолютизму гарантувала їм *«всі вольності, які вони зараз мають стосовно своєї релігії і свого майна, тому що любов її імператорської величності до своїх людей не дозволить позбавити їх загального блага»* [6, с. 74]. А вже у 1795 р. імператриця наклала на євреїв подвійний податок.

Російська влада зберегла звичний для євреїв орган самоврядування – кагал. Але й це було зроблено з далекоглядною метою – отримати зручний орган контролю над єврейською общиною. Як і раніше, кагал продовжував виконувати свої фіскальні, адміністративні, судочинні, культурні та релігійні функції.

За Катерини II кагал мав широкі права. Він визначав чисельність меламедів (вчителів) та учнів, встановлював порядок проведення релігійних ритуалів, наглядав за організацією весіль, сімейних бенкетів, за точністю мір і ваги, а також здійснював релігійне й частково громадянське судочинство (вексельні та карні справи євреїв були передані державному судочинству). У віданні кагалу перебували синагоги. Великі громади мали також єшиви – вищі релігійні навчальні заклади для підготовки рабинів. Під егідою громад діяли численні організації, які надавали благодійну допомогу лікарням, притулкам та богадільням, ідальням тощо [3].

Катерина II позбавила євреїв статусу окремого етнічно-релігійного стану та інтегрувала їх до станової системи імперії. Але особливістю єврейської громади було те, що вона не мала власної станової еліти. Тому заможних євреїв було приписано на рівних правах до купецької гільдії, а бідніших – до стану міщан. Згодом всі євреї імперії входили до п'яťох станів: купці, ремісники, землероби, міщани осілі та неосілі, які були найбільш безправними.

Але в містах євреї наштовхнулись на вороже ставлення з боку поляків, які не бажали допускати їх до місцевого самоврядування, та російських купців, які боялись конкуренції. Тому поступово права євреїв обмежуються. Зменшуються і адміністративні функції кагалів, адже виникла проблема подвійного

підпорядкування єврейського населення: кагалові та міському управлінню.

У 1791 р. Катерина II, взявши до уваги скарги московських і смоленських купців, обмежила право євреїв на вільне поселення, визначивши ряд місцевостей, де вони могли селитись. Таким чином було покладено початок смузі єврейської осілості, хоч її формування відбувалось впродовж всього XIX ст., а свою назву вона отримала тільки за Миколи I.

Згідно з указом Катерини II проживання євреїв було дозволене в Білорусії, Катеринославському намісництві і Таврійській області. У 1794 р. цей список поповнився Мінською, Волинською, Брацлавською (Подільською), Полоцькою (Вітебською), Могилівською, Київською, Чернігівською, Новгород-Сіверською губерніями. Після третього поділу Польщі були утворені дві нові губернії: Віленська і Гродненська, в яких теж було дозволено проживати євреям [15].

Не можна оминати увагою тодішній суспільний контекст. Адже коли йдеться про заборону євреям селитись поза межами територій, вказаних Катериною II, то це ще не означає урізання їх громадянських прав. Навпаки, євреї опинились навіть у виграшному становищі. Згідно з Городовим уложенням 1785 р. право вільного пересування імперією мали лише купці. Але не міщани, до яких, в основному, були записані євреї. Тобто фактично, на відміну від міщан, євреї отримали право вільного пересування територіями Катеринославського намісництва, Таврійської області та Білорусії. Отож влада у прийнятті указів стосовно єврейського населення притримувалась існуючої на той час в Росії практики щодо права купців і міщан на пересування.

У 1799 р. євреї отримали право проживати в Курляндській губернії, а в 1804 р. євреї-землероби могли поселитись в Астраханській та Кавказькій губерніях, де були великі неосвоєні території. У 1818 р. смуга осілості була розширена за рахунок Бессарабської області.

Але з початку 20-х років XIX ст. політика російського уряду круто змінюється. З цього часу починається масове виселення євреїв із сільської місцевості у зв'язку з тим, що вони,

нібито, поневолюють селян. У 1821 р. євреї були виселені із сільських місцевостей Чернігівської губернії, а в 1822 р. – із сіл Полтавської губернії. У 1823 р. могилівський і вітебський губернатори отримали наказ про заборону євреям селитись на державних землях і про переселення їх з сільської місцевості в міста і містечка.

Надалі чи не кожен рік виходили подібні накази. У 1827 р. було видано наказ про виселення євреїв з Києва, в 1829 р. – із Севастополя та Миколаєва (для тих євреїв, які не служили в армії), в 1837 р. – з Ялти. У 1843 р. євреям заборонили проживати в п'ятидесятиверстній смузі вздовж кордону з Австрією та Пруссією. А з 1882 р. євреям було заборонено поселитись в сільській місцевості по всій території імперії [15].

Правом проживання поза межею осілості користувались купці, студенти, ремісники та військовослужбовці. У різні періоди до них приєднувались лікарі, музиканти тощо. Але для євреїв ніколи не існувало права постійного і повсюдного проживання, дозволялось тільки тимчасове перебування у внутрішніх губерніях і в столицях для вирішення боргових, судових чи майнових справ, причому влада повинна була слідкувати, аби євреї не проживали там постійно [5, с. 594].

Тобто, смуга постійної єврейської осілості – поняття не стале. Вона змінювала свої межі в залежності від рівня ліберальності того чи іншого імператора. І навіть в межах смуги були вужчі «межі», куди доступ євреям був закритий: в різні часи це були державні та козацькі села, окремі міста (Київ, Миколаїв, Севастополь та ін.), а з кінця XIX ст. – сільська місцевість.

Питання правового становища євреїв хвилювало владу впродовж усього існування Російської імперії. Для того, аби уніфікувати єврейське законодавство згідно вимог часу або потреб держави, створювались спеціальні комітети, діяльність яких була спробами вирішити болюче єврейське питання. Основними законами, які регулювали правове становище євреїв Російської імперії були «Положення про євреїв» 1804 р. та 1835 р., і «Тимчасові правила» 1882 р.

Спробуємо розглянути особливості кожного з вищезазначених юридичних актів та ті зміни

в правовому становищі євреїв, які вони вносили.

У 1802 р. за наказом імператора Олександра I було створено комітет для облаштування євреїв. Метою діяльності комітету було *«поширити благоустрій євреїв і в інших, отриманих від Польщі, губерніях»* [8]. У 1803 р. до комітету було вирішено запросити представників від місцевих кагалів для врахування їх думки про потреби єврейського населення. Серед депутатів єврейського народу були виборні представники єврейських общин (в основному рабини) і депутати за призначенням (Н. Ноткін та ін.), очевидно з тих, хто займався клопотаннями перед урядом і майже постійно перебував у Петербурзі. Але зусилля депутатів не привели до пом'якшення правових обмежень, які містились в документі, що побачив світ через рік [4].

У 1804 р. діяльність комітету завершилась і євреї отримали новий державний документ, затверджений імператором – «Положення про облаштування євреїв». Цей юридичний акт остаточно сформував смугу осілості, до якої входило 15 губерній, 8 з них – в Україні [13]. До лінії осілості ввійшли також Астраханська та Кавказька губернії, але тут селитись дозволялось лише євреям-землеробам.

Для окремих груп єврейського населення (фабриканти, купці, ремісники, художники) вводились так звані губернаторські паспорти, які давали право на тимчасове перебування за межею лінії осілості. Обмежувалась участь євреїв у міському самоврядуванні, цим же актом заборонялось їх проживання в сільській місцевості. Правда, цей пункт до кінця не був реалізований, хоч у 1807-1808 рр. влада робила спроби виселити євреїв з сіл [13]. Однак у 1806 р., за зразком Наполеона, в Російській імперії було створено ще один комітет для розгляду єврейського питання. Це зумовлювалось прагненням залучити євреїв на свій бік у випадку війни з Францією. У результаті було зроблено висновок про «корисність» єврейської економічної діяльності на селі, а причинами крайньої убогості селян називалось інше. Виселення євреїв з сіл дещо призупинилось.

Оскільки вважалось, що євреї «споюють народ», то 34 статтею «Положення» їм

заборонялось володіти шинками, заїжджими дворами, або орендувати їх. Тобто в економічній сфері новий закон встановив наступний принцип: сільське орендування і шинкарство необхідно викоринювати, а землеробство і фабричне виробництво – підтримувати. У зв'язку з цим фабриканти і ремісники звільнялись від подвійного податку, а тим, хто організовував «найпотрібніші» фабрики, надавався державний кредит.

«Положення» 1804 р. вперше надало євреям право купувати або орендувати незаселені землі. Таким чином влада хотіла залучити євреїв до землеробства та сільського господарства, а також до освоєння незаселених територій Новоросії. Проте цей задум уряду провалився, оскільки серед переселенців панувала крайня убогість, суттєвих результатів не було і тому переселення євреїв до Новоросії не набуло масового характеру [8].

За часів Олександра I євреям стали присвоювати прізвища. Вони вибирались, зазвичай, або за місцем проживання (Вінницькі, Бродські), або згідно з професіями (шойхети, різники тощо). Про таке інші верстви тодішнього суспільства могли тільки мріяти.

У 1820 р. імператор заборонив євреям тримати вдома християнську прислугу, але вони могли наймати християн для роботи у сільському господарстві.

У тяжкому становищі опинились єврейки-вдови. Якщо чоловік був купцем I гільдії і перебував в цьому стані менше 10 років, вдова могла проживати поза смугою осілості тільки за умови виплати внесків в його гільдію до закінчення десятилітнього терміну з дня вступу туди покійного чоловіка. Становище вдів було непевним. Часто сенат позбавляв їх тих прав, які вони мали при живих чоловіках. Дружини ремісників могли проживати за межею смуги осілості лише за умови продовження справи чоловіка. Якщо ж єврейка виходила заміж вдруге, вона втрачала всі права, які отримувала від першого чоловіка.

Закон 1824 р. заборонив євреям, як і всім приїжджим купцям, продаж товарів з будинку або розносом в місцях тимчасового перебування поза межею осілості під загрозою конфіскації майна. Євреям-міщанам

заборонялась оптова торгівля поза лінією осілості навіть в якості прикажчиків. Сільськогосподарськими продуктами також заборонялось торгувати. У такий спосіб влада намагалась забезпечити привілейований статус купцям-християнам [14, с. 104].

З періодом правління консервативного Миколи I пов'язані зміни в правовому становищі євреїв. Так, пильна увага уряду зосереджувалась на питанні релігії. Тому особливо жорсткими були закони, які стосувались віри. Наприклад, було видано наказ про обов'язковість хрещення всіх євреїв, які вступають на державну службу. Змінювати віру були змушені також ті євреї, які мешкали в Петербурзі, або в Москві. Євреї-вихрести отримували ряд пільг: звільнялись на три роки від податків і повинностей, а ті, хто був засуджений за злочин, отримували значні послаблення.

У 40-х роках XIX ст. в містах з'являються так звані «гетто» – міські квартали, де мали проживати тільки євреї. Власне «гетто» в Російській імперії почали з'являтися після наказу 1843 р., за яким для поліцейного нагляду за євреями, які приїздили до міста, засновувались постійні двори [10, с. 21].

Починаючи з 1857 р. всі без винятку євреї повинні були отримати паспорти, які видавались думами, магістратами і ратушами тих міст, до яких той чи інший єврей був приписаний. Такі документи були дійсні тільки в межах лінії осілості. Якщо євреям-купцям було необхідно виїхати в торгівельних справах у внутрішні губернії, їм видавались спеціальні документи, в яких вказувались терміни їх перебування поза межею осілості. Якщо ж по закінченні часу, зазначеного в документі, єврей не повертався, то стосовно нього застосовувались каральні заходи [14, с. 105].

Гостро стояло питання володіння євреями нерухомістю. Вони могли купувати її тільки там, де їм дозволялось жити. І хоч деяким групам євреїв (як от ремісникам) дозволялось перебувати за межею смуги осілості, їх проживання там вважалось тимчасовим, відповідно, купувати нерухомість вони теж не мали права. Київським купцям, які перебували в Ігільдії менше п'яти років, дозволялось володіти нерухомістю тільки в Плоській та Либідській частинах міста.

Якщо єврей отримував у спадок нерухомість поза межами смуги осілості, протягом шести місяців він мусив її продати, інакше вона виставлялась на публічні торги.

Окремої уваги вимагає питання про відбування євреями військової повинності. Як тільки-но вони ввійшли до складу імперії після 1772 р., військова повинність полягала для них у сплачуванні спеціального «відкупного» податку. Указ від 9 березня 1786 р. вводив рекрутські «відкупні» гроші в розмірі 360 рублів за кожного рекрута [7, с. 41]. У 1796 р. вийшов новий документ, в якому зазначалась інша «відкупна» сума – 500 рублів за рекрута. У той же час християни мусили відбувати рекрутську повинність «натурою».

Ситуація круто змінилась з приходом до влади Миколи I. Новий імператор розглядав армію як спосіб повернути євреїв до православ'я, тобто це був новий метод асиміляції. Адже, повернувшись додому, солдат, який навіть не прийняв християнства, але прожив серед християн протягом тривалого часу (в середньому 25 років) і перейняв від них їхні переконання, ідеали та спосіб життя, переносив це все на єврейський ґрунт. Тому з 1827 р. євреї починають відбувати військову повинність «натурою». Щорічно єврейська громада мала постачати армію 10 новобранцями з 1 000 осіб населення. У деяких випадках ця кількість збільшувалась до 30 рекрутів. Якщо ж «план» не виконувався, з общини могли брати рекрутів взагалі без зарахувань. У 1832 р. Микола I дозволив євреям отримувати чин унтер-офіцера. Через кілька років євреїв почали нагороджувати бойовими орденами. У 1844 р. євреям було заборонено займати посади військових лікарів, але у розпал Кримської війни це обмеження було знято і військовий міністр навіть відзначив кількох лікарів орденами Святого Станіслава.

Далі політика щодо євреїв-рекрутів пом'якшувалась. Так, з 1856 р. євреї почали виконувати військову повинність нарівні з християнами, а у 1860 р. юдеїв вперше допущено до служби в імператорській гвардії. Остаточне правове зрівняння євреїв з християнами у сфері рекрутчини відбулось після військової реформи 1874 р. [12].

Важливими юридичними документами, які регулювали життя єврейства в імперії, були «Положення» 1835 р. і 1844 р. – результат діяльності комітетів, створених, відповідно, в 1823 р. і в 1840 р. Мета скликання і діяльності комітету 1823 р. полягала у з'ясуванні «корисності» перебування євреїв поза смугою осілості. Окрім того, комітет отримав завдання визначити, як можна покращити громадянське становище цього народу. Працювали повільно, детально знайомились з усіма питаннями внутрішнього і зовнішнього єврейського життя. І в результаті єврейське населення отримало новий документ, який, всупереч очікуванням, не вводив нових обмежень. Такого не можна сказати про «Положення» 1844 р., яким впроваджувався коробочний збір (податок на кошерні продукти харчування), євреї в містах і повітах підпорядковувались загальному управлінню зі знищенням кагалів, проводилась освітня реформа. Всі ці заходи мали на меті підірвати релігійно-національний уклад єврейського життя [5, с. 696].

Прихід до влади в імперії Олександра II суттєво вплинув на становище єврейства, багато заборон і обмежень було знято. Окрім військової сфери, ліберальні перетворення торкнулись і інших сторін єврейського життя. Зокрема, були зняті обмеження на проживання євреїв в деяких районах Ковно, Житомира, Кам'янця-Подільського. З 1858 р. євреям дозволялось селитись і у п'ятидесятиверстній смузі вздовж кордону. У 1859 р. євреям-купцям І гільдії дозволено проживати по всій імперії. 1865 р. було прийнято закон, який надавав право повсюдного розселення деяким категоріям ремісників, правда, тільки до того часу, поки вони займаються своїм ремеслом. У 1865 р. лікарям дозволено служити у всіх закладах військового міністерства. Право повсюдного проживання отримали євреї, які відслужили в армії як рекрути. У 1879 р. таке ж право отримали всі випускники вищих навчальних закладів, а також фармацевти, акушери, дантисти.

Польське повстання 1863-1864 рр. і посилення російського впливу на Правобережжі після нього, спричинили заборону євреям купувати і орендувати тут землю. Але на практиці цієї заборони не

завжди дотримувались, адже це не було в інтересах російських землевласників, яким було вигідно здавати євреям свої володіння в оренду.

Земська реформа не містила ніяких обмежень для євреїв. Вони нарівні з християнами могли брати участь у виборах в земські органи влади, обіймати різні посади в земствах. Правда, вже в 70-х роках XIX ст. ситуація змінилась не на користь євреїв. Кількість євреїв у міських думах і управах не повинна була перебільшувати третини загального складу цих органів. Та євреї отримали право голосувати нарівні з християнами [9].

Епоха консервативізму, яка почалась після смерті Олександра II, відобразилась і на єврейському житті. Так, у 1882 р. були видані «Тимчасові правила», за якими євреї не мали права селитись в сільській місцевості, купувати нерухоме майно поза містечками і містами, орендувати земельні угіддя, торгувати в неділю та у християнські свята. «Тимчасові правила» в першу чергу негативно відобразились на бідніших верствах єврейської спільноти, які займались, в основному, дрібною торгівлею в селах. До 1904 р. «Тимчасові правила» стосувались і євреїв, які проживали по всій імперії (за винятком тих, хто мав університетську освіту). У 1887 р. євреям заборонили переїжджати з одного села в інше [1].

У цьому ж 1887 р. міністерством народної освіти прийнято відсоткову норму для євреїв, які навчаються в вищих навчальних закладах. У смузі осілості вона складала 10 % від загальної кількості студентів, поза смугою осілості – 5 %, а в Москві та Санкт-Петербурзі – 3 % [2]. Відсоткова норма була підтверджена законом від 16 вересня 1908 р.

Євреї, які отримали дипломи вчених ступенів доктора медицини і хірургії, або доктора медицини, а також доктора, магістра або кандидата з інших спеціальностей, могли проживати в усіх губерніях та областях імперії і займатися торгівлею, або промислами. Такі євреї могли мати при собі сім'ю і двоє слуг зі своїх одновітців. Навіть не працюючи за спеціальністю, євреї, які мали науковий ступінь або закінчили університет, мали право повсюдного проживання [11, с. 28]. «Тимчасові правила»

з деякими змінами діяли до 1917 р. і були скасовані Тимчасовим урядом.

Правове становище єврейського населення Російської імперії часто змінювалось. Влада так до кінця і не вирішила єврейське питання, а відтак використовувала метод батога і пряника, що, зрештою, спричинило масову еміграцію євреїв за кордон та участь

єврейської молоді в революційних рухах. У цьому питанні євреї розділили долю інших гноблених народів вмираючої імперії. Тема правового становища єврейства в Російській імперії є надзвичайно широкою, тому в майбутньому планується працювати в окресленому руслі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Временные правила [Електронний ресурс] // Электронная еврейская энциклопедия. – Режим доступу: <http://eleven.co.il/mode=article&id=10979&query=>.
2. Гаухман М. В. Російська національна політика щодо єврейського питання в Правобережній Україні (1905-1914 рр.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vuzlib.com/content/view/2025/52/>.
3. Гриневич Л. В, Гриневич В. А. Євреї в Україні [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К. : Вид-во «Наукова думка», 2005. – 672 с.: іл. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Evrei_v_Ukraini.
4. Депутаты еврейского народа [Електронний ресурс] // Электронная еврейская энциклопедия. – Режим доступу: <http://eleven.co.il/?mode=article&id=11402&query=>
5. Жительство и передвижение евреев по русскому законодательству // Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем: в 16 т. / под ред. Л. Канцельсона, Д. Гинцбурга. – Санкт-Петербург, 1910. – Т. 7: Данциг-Ибн-Езра, Иуда. – С. 590-599.
6. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / перекл. з німецької Х. Назаркевич, наук. ред. М. Крикун. – Львів : Видавництво Українського Католицького Університету, 2005. – 360 с.
7. Клиер Дж. Россия собирает своих евреев / Дж. Клиер. – М. : Мосты культуры; Израиль : Гешарим, 2000. – 352 с.
8. Козлитин Г. А. Правовое положение евреев Российской империи (конец XVIII – XIX в.); автореф. дис. ... канд. юр. наук: 12.00.01 / Г. А. Козлитин; Российская правовая академия Министерства юстиции Российской Федерации. – Ростов-на-Дону, 2004. – 23 с.
9. Россия. Эпоха «Великих реформ» (1855-81) [Електронний ресурс] // Электронная еврейская энциклопедия. – Режим доступу: <http://eleven.co.il/article/15441>.
10. Самарцев І. Г. Євреї в Україні на початок ХХ ст. // Український історичний журнал. – 1994. – № 4. – С. 19-29.
11. Сборник законов о евреях с разъяснениями по определениям правительствующего сената и циркулярам министерств / И. В. Гессен, В. Фридштейн. – Санкт-Петербург, 1904. – 422 с.
12. Трофімук Т. М. Правове зрівняння юдеїв з християнами у виконанні рекрутської повинності у Російській імперії в ХІХ ст. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: esnuir.eunu.edu.ua/bitstream/123456789/.../133.pdf.
13. Украина. Евреи в населенных украинцами регионах Российской и Австрийской империй (конец 18 в. – 1914 г.) [Електронний ресурс] // Электронная еврейская энциклопедия. – Режим доступу: <http://eleven.co.il>.
14. Хонигсман А. Я., Найман Я. С. Евреи Украины (краткий очерк истории). – К., 1992. – Ч. 1. – 156 с.
15. Черта оседлости [Електронний ресурс] // Электронная еврейская энциклопедия. – Режим доступу: <http://www.eleven.co.il/article/14679>.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Drozd Roman*, dr hab., prof.; *Котляр Ю. В.*, д.і.н., проф.